

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». Том 24(63) №1. Часть 1 2011 г. С. 295 – 299.

УДК 81'373.72

ДУША, СЕРЦЕ, РОЗУМ: ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Т. І. Прудникова

*Кримський інженерно-педагогічний університет,
м. Сімферополь*

У статті розглядаються українські фразеологізми з компонентом ДУША як репрезентанти ближніх периферій концептів РОЗУМ і СЕРЦЕ. Пропонується польова модель концепту, яка містить ядро та периферію. Висновки базуються на результатах досліджень фразеологічної та когнітивної наук.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, концепт, душа, серце, розум, концептуалізація, людина.

Аналіз лінгвістичної літератури чітко означає зміни, що відбувається в мовознавстві кінця другого — початку третього тисячоліття: активний розвиток когнітивної лінгвістики, розгляд мови з антропоцентричних позицій, виразна гуманізація мовознавства. Лінгвістика ХХ – початку ХХІ ст. характеризується антропоцентричною спрямованістю розгляду мовних фактів у тісному зв'язку з етнічною свідомістю, матеріальною та духовною культурою народу, когнітивними структурами мислення та пізнання довкілля. В україністиці підґрунтям концептуального аналізу стали розробки різних фрагментів мовної картини світу українського народу (С. Єрмоленко, В. Жайворонок, В. Калашник, Ю. Карпенко, Л. Коломієць, Л. Лисиченко, В. Манакін, Н. Слухай, Н. Сукаленко, О. Тищенко, В. Ужченко та ін.). Поняття концепту як когнітивної універсалії розглядається у працях багатьох науковців, зокрема, С. Аскольдова, Р. Павільоніса, А. Вежбицької, Дж. Лаффаля, З. Попової, Й. Стерніна, В. Кононенка, І. Голубовської, С. Жаботинської, Т. Вільчинської та ін.

Однак слід сказати й про те, що концепти, репрезентовані фразеологічними одиницями (ФО) в більшості праць авторів вивчалися, як правило, принагідно, у зв'язку з дослідженням інших аспектів. В українському мовознавстві О. Селіванова розглядає концептуалізацію соматичного коду культури в українських фразеологізмах [10]; Ж. Краснобаєва-Чорна дисертаційне дослідження присвячує проблемам номінації, формування та модифікації обсягу змісту, ідеографічному розгортанню структури та класифікаційним параметрам концепту ЖИТТЯ, репрезентованого фраземами [5]. Отже, перші кроки на шляху розв'язання складної багатопланової проблеми зроблено.

Актуальність теми дослідження визначається, по-перше, посиленням в україністиці інтересу до проблеми відображення у мові концептосфери народу та її основних концептів; по-друге, потребою подальшого вивчення особливостей структу-

рування концептів, репрезентованих ФО, встановлення їхньої взаємодії між собою, залучаючи до аналізу деякі дані теорій, висновків інших наук і галузей лінгвістики.

Про концепт сьогодні пишуть дуже багато, але, як і раніше, визначають його по-різному. Частина дослідників розуміє його широко як універсальну сутність, що формується у свідомості на базі безпосереднього чуттєвого досвіду, безпосередніх операцій людини з предметами, а також на основі мовного спілкування та взаємодії з іншими уже сформованими концептами [7, с. 4]. Інші вчені зосереджують увагу на окремих моментах інтерпретації концептів, зокрема, акцентуючи на тому, що останні часто позначені етнокультурною специфікою (С. Воркачов), оточені емоційним, експресивним, оцінним ореолом (В. Колесов), що через них культура входить у ментальний світ людини (Ю. Степанов) тощо. У дослідженні, услід за Й. Стерніним, розглядаємо концепт як дискретне ментальне утворення, яке є базовою одиницею мисленнєвого коду людини, володіє відносно впорядкованою внутрішньою структурою, що є результатом пізнавальної (когнітивної) діяльності особистості й суспільства, і несе комплексну, енциклопедичну інформацію про відображений предмет чи явище, про інтерпретацію інформації суспільною свідомістю та відношення суспільної свідомості до даного явища чи предмета [6, с. 34].

Мета статті — вирізнити з фразеологічного складу української мови фразеологізми з компонентом *душа*, які репрезентують когнітивний сектор ближніх периферій двох концептів РОЗУМ і СЕРЦЕ.

У кінці ХХ ст. почали з'являтися спеціальні роботи, статті й навіть монографічні дослідження, у яких аналізують ті чи інші аспекти слова *душа*.

В українському мовознавстві маємо також праці, у яких розглядають аналізований мовний матеріал: О. Карауця у кандидатській дисертації з'ясовує структурно-семантичний, ідеографічний і лінгвокультурологічний аспекти фразеологізмів з концептом *душа* [3]; М. Скаб аналізує функціонування лексеми *душа* в різні історичні періоди, в різних стилях української мови, досліджує роль окремих мовних засобів у вираженні концепту ДУША [11]; І. Черевко аналізує фразеологізми з іменниками Бог, душа, дух в українських пам'ятках XVI – XVII ст. [15]; В. Кононенко розглядає слово *душа* як один із символів української мови та один із концептів [4]; К. Голобородько аналізує концепт ДУША в текстах О. Олеся [1]; І. Голубовська порівнює структуру концептів ДУША й СЕРЦЕ в національно-мовних картинах світу (на матеріалі української, російської, англійської та китайської мов) [2] та інші дослідники.

Концепт СЕРЦЕ й концепт РОЗУМ мають яскраво виділені ядра, що свідчить про їх високу концептуальну сформованість, когнітивну стійкість. Ближня периферія концепту РОЗУМ представлена 5 когнітивними ознаками: пам'ять, поведінка, душа, уява. Ближня периферія концепту СЕРЦЕ представлена 4 когнітивними ознаками: емоції, кров, душа, пам'ять. Отже, концепт ДУША є репрезентантом ближніх периферій як концепту СЕРЦЕ, так й концепту РОЗУМ. Душа як внутрішній світ людини являє собою надзвичайно складну та загадкову річ [11]. Із цього приводу О. О. Потєбня зазначає: «психологія приписала душі стільки окремих здібностей творити в собі або виправдовувати відомі стани, скільки було груп, які не підводяться під одну загальну: радість, печаль — це почуття, рішучість,

нерішучість — воля, пам'ять, розум — діяльність пізнавальна, але почуття, воля, розум не мають загального поняття, окрім поняття душі, а тому душі приписані певні можливості розуміти, відчувати, мати волю» [8, с. 118]. Саме тому, що «мова є виразником душі, у слові зафіксовано усю гаму людських почуттів, схоплено найнепомітніші почуттєві коливання, людські переживання — від позитивних до негативних» [14, с. 84]. Російські дослідники зазначають, що фразеологізми із соматизмом *душа*, який розглядається як орган, локалізований десь у грудях, що відповідає за внутрішнє життя людини [13, с. 16], часто варіативні для зворотів із компонентом *серце*. Фразеологія української мови також фіксує синонімізацію лексем *серце* й *душа*. Наприклад: *відкривати (відкрити душу (серце)); бути [припадати, приходиться] до вподоби (до душі, до серця, по серцю); душа (серце) не на місці; душа (серце) радується (співає); завмирати душею (серцем); звиряти (звирити, вилити, вилити) душу (серце); кішки скребуть (скребли, шкребуть) душу (шкребуться на душі, на серці); прийти до душі (до серця, по серцю); прийти до вподоби (до душі, по душі, до серця); проймає душу (серце) розворушувати (розятрювати, ярити) рану [в серці (в душі)]; розривати серце (душу, груди); вирвати з серця (з душі); тривога душу (серце) обгортає; холодне душа (в душі, на душі) — холодне серце (в серці); ярити душу (серце)* [СФС].

За нашими спостереженнями й за спостереженнями дослідниці М. В. Скаб [11] в українській мові слово *душа* найактивніше функціонує саме із значенням «почуття», — рідше «розум, думки». Душа відповідає за думки (тобто має зв'язок із розумом), бажання та почуття, однак фразеологізмів, у яких спеціально йшлося лише про думки, практично немає. Зафіксовано ФО, які мають значення «ділитися своїми думками, почуттями» або «намагатися зрозуміти чужі думки, почуття». Отже, українські фразеологізми репрезентують одночасно ближні периферії когнітивних секторів «ДУША» як концепту РОЗУМ, так і концепту СЕРЦЕ:

викладати / викласти душу — «відверто, щиро ділитися з кимсь думками, переживаннями» [СФУМ, с. 703]; *відводити / відвести душу* — «звирятися кому-небудь, ділячись своїми думками, переживаннями, намірами» [СФУМ, с. 97]; *вилити / вилити свою душу* — «щиро ділитися з ким-небудь найпотаємнішим, тим, що хвилює, наболіло. // Висловлювати свої почуття, переживання» [СФУМ, с. 75] та ін.;

відкривати (розкривати) / відкрити (розкрити) душу (серце) — «відверто, щиросердно ділитися з ким-небудь своїми заповітними думками, переживаннями, намірами і т. ін.» [СФУМ, с. 102 – 103]; *заглядати (зазирати) / заглянути (зазирнути) в душу (в серце)* — «намагатися зрозуміти почуття, думки, сутність і т. ін. кого-небудь» [СФУМ, с. 242]; *проникати / проникнути в [саму] душу (в серце, до серця)* — «1. Доходити до розуміння почуттів, думок» [СФУМ, с. 577]; *влизати (вкрадатися) / влізти (вкратися) в душу* — «1. Дізнаватися про щось особисте, інтимне, про внутрішній світ, почуття, думки, наміри іншої людини або втручатися в них» [СФУМ, с. 116 – 117]; *лізти змією в душу* — «3. Втручатися в чийсь особисті справи. // Намагатися зрозуміти когось, дізнатися про його наміри, думки, бажання і т. ін. [СФУМ, с. 345]; *вхопити за серце (за душу)* — «повністю заволодіти ким-небудь (про почуття)» [СФУМ, с. 143]; *душа пристала* — «хто-небудь уподобав, полюбив когось [СФУМ, с. 227]; *душа не лежить* — «хто-небудь не має

інтересу, не відчуває прихильності, симпатії до кого-, чого-небудь [СФУМ, с. 227]; *припасти / припадати до серця (до душі)* — «викликати у когось симпатію, почуття кохання, сподобатися кому-небудь» [СФУМ, с. 564]; *запалювати / запалити душу (серце)* — «збуджувати в когось сильні почуття або захоплювати кого-небудь» [СФУМ, с. 250]; *душа (серце) скніє* — «хто-небудь переживає, хвилюється за когось, тяжко страждає, охоплений почуттям жалю, туги і т. ін.» [СФУМ, с. 228] та ін.

В українських фразеологізмах відбивається міра коректності та результативності в спробах дізнатися про чужі думки, почуття: від коректного (*заглядати (зазирати) / заглянути (зазирнути) в душу (в серце)* — «намагатися зрозуміти почуття, думки, сутність і т. ін. кого-небудь» [СФУМ, с. 242]; до грубого *лізти (рідше залазити) / залізти в душу* — «виявляючи удавану люб'язність, приязнь до когось, добиватися його довір'я, прихильності» [СФУМ, с. 345]; *лізти (рідше залазити) з чобітьми в душу* — «грубо, безцеремонно втручатися в чийсь справи, в особисте життя» [СФУМ, с. 345]. Отже, приклади свідчать, що базовий шар концепту СЕРЦЕ й концепту РОЗУМ репрезентований широким діапазоном українських фразеологічних одиниць. Виявлено, що фразеологізми репрезентують одночасно ближні периферії когнітивних секторів *душа* як концепту РОЗУМ, так і концепту СЕРЦЕ, однак фразеологізмів, у яких спеціально йшлося лише про думки (репрезентація концепту РОЗУМ), практично немає. Зафіксовано ФО, які мають значення «ділитися своїми думками, почуттями» або «намагатися зрозуміти чужі думки, почуття». Українська фразеологія також дуже широко фіксує синонімізацію лексем *серце* й *душа*.

Усі окреслені аспекти потребують подальшого вивчення. Концепт характеризується відповідним змістом, структурою, постійною динамікою, особливостями етномовної об'єктивації та потребує подальших досліджень.

Здійснене дослідження постає лише частиною опрацювання концептів інтелектуальної та почуттєвої сфери у фразеосистемі української мови.

Перелік умовних скорочень

СФС — Коломієць М. П. Словник фразеологічних синонімів / М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський. — К.: Радянська школа, 1988. — 200 с.

СФУМ — Словник фразеологізмів української мови. — К.: Наукова думка, 2003. — 1104 с.

Література

1. Голобородько К. Концепт «душа» в структурі духовного поля (на матеріалі поезії Олександра Олеся) / К. Голобородько // Південний архів. Філологічні науки. — Вип. XIV. — Херсон, 2002. — С. 336 – 341.

2. Голубовська І. О. ДУША І СЕРЦЕ в національно-мовних картинах світу (на матеріалі української, російської, англійської та китайської мов) / І. О. Голубовська // Мовознавство. — 2002. — №4-5. — С. 40 – 47.

3. Каракуця О. М. Фразеологізми української мови з компонентом «душа» (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «українська мова» / О. М. Каракуця — Харків, 2002. — 19 с.

4. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу / В. І. Кононенко. — К.-Івано-Франківськ: Плай, 2004. — 247 с.

5. Краснобаєва-Чорна Ж. Концепт ЖИТТЯ в українській фраземіці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «українська мова» / Ж. Краснобаєва-Чорна. — Дніпропетровськ, 2008. — 20 с.
6. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. — М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. — 314 с.
7. Попова З. Д. Очерки по когнитивной лингвистике / З. Д. Попова, И. А. Стернин. — Воронеж: Истоки, 2001. — 190 с.
8. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. — К.: СИНТО, 1993. — 192 с.
9. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. О. Селіванова. — К.: Фітосоціоцентр, 1999. — 148 с.
10. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти) / О. О. Селіванова. — Київ – Черкаси, 2004. — 275 с.
11. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери / М. В. Скаб. — Чернівці: Рута, 2008. — 560 с.
12. Тимченко И. В. Структурно-семантический анализ фразеологических единиц с компонентами-соматизмами ГОЛОВА, ОКО, ВУХО, НІС, ЯЗИК: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. фил. наук: спец. 10.02.01 «українська мова» / И. В. Тимченко. — Харьков, 1990. — 16 с.
13. Урысон Е. В. Проблемы исследования языковой картины мира: аналогия в семантике / Е. В. Урысон. — М.: Языки славянской культуры, 2003. — 224 с.
14. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності) / О. Федик. — Львів: Місіонер, 2000. — 300 с.
15. Черевко І. Фразеологізми з іменниками *Богъ, духъ, душа* в українських пам'ятках XIV – XVII ст. / І. Черевко // Українська історична та діалектна лексика: [зб. наук. праць]. — Львів, 2003. — С. 110 – 118.
16. Шмелев А. Д. *Дух, душа и тело* в свете данных русского языка / А. Д. Шмелев // Ключевые идеи русской языковой картины мира. — М.: Языки славянской культуры, 2005. — С. 133 – 152.

Prudnikova T. I. ДУША, СЕРЦЕ, РАЗУМ: особенности концептуализации в украинской фразеологии.

В статье рассматриваются украинские фразеологизмы с компонентом ДУША как репрезентанты ближних периферий концептов РАЗУМ (УМ) и СЕРДЦЕ. Предлагается полевая модель концепта, которая имеет ядро и периферию. Выводы основываются на результатах исследований фразеологической и когнитивной наук.

Ключевые слова: фразеологическая единица, концепт, душа, сердце, разум (ум), концептуализация, человек.

Prudnikova T. I. SOUL, HEART, MIND: peculiarities of conceptions in ukrainian phraseology.

The article examines Ukrainian phraseologisms with a component «a soul» as representatives of near peripheries of concepts «a mind» and «a heart». The author suggests a model of the concept which consists of a nucleus and a periphery. The conclusions are based on the achievements of phraseological and cognitive sciences.

Key words: phraseological units, concept, soul, heart, mind, conceptualization, human.

Статья поступила в редакцию 22 ноября 2010 г.